

Paul van den Anker

Paul Kurstjens

De Benedenstad in Nijmegen

De naam Benedenstad geeft zelf al een hint over de speciale ligging van deze wijk aan de Waal. Vanaf deze rivier naar het centrum van de stad (de “Bovenstad”) is het slechts 250 meter lopen, maar je moet dan wel 20 meter klimmen. Geen enkele Nederlandse binnenstad kent zulke sterke hoogteverschillen.

Grotestraat: 20 meter omhoog vanaf de Waal (Iconick)

De heuvels in de Boven- en Benedenstad ontstonden in lang vervlogen tijden door de ijsmassa's die vanuit Scandinavië Nederland bedekten en enorme zandmassa's voor zich uitschoven. Het grootste deel van de Benedenstad ligt aan de voet van die heuvels. Aan de westzijde van de wijk vlakken de heuvels overigens af en zijn er nauwelijks nog hoogteverschillen.

Oorspronkelijk was de Benedenstad geen wijk, maar een aanduiding van een smalle strook bebouwing dat soms overstroomde bij hoogwater in de Waal, de 'onderstad'.

Een deel van de officiële wijk ligt overigens helemaal niet beneden: bij de Valkhofheuvel en ook bij de Stevenskerk heb je een panoramisch uitzicht over de Waal. In de ogen van veel bewoners vallen deze heuvels echter niet onder de "echte" Benedenstad: "Echte onderstadters wonen beneden". Hoewel je dat nu niet meer zo merkt, was er in de vorige eeuw nog een ánder onderscheid tussen boven- en benedenstad. De mensen uit de Bovenstad keken niet alleen letterlijk maar vooral figuurlijk neer op de onderstadters. Daarbeneden in de verpauperde buurt woonden in hun ogen de arbeiders, loonwerkers en werklozen, waar je niet te veel mee te maken moest hebben. Zelfs op de lagere school gold dit onderscheid: de kinderen van de 'onderstad' speelden op een ander pleintje dan 'die van boven'. De reputatie van de Benedenstad als volksbuurt stamt vooral uit die tijd.

Bewoners Bovenstad versus Benedenstad (archief RAN)

Oud of nieuw?

De wijk lijkt door de smalle straatjes, doorkijkjes en hellingen middeleeuws, maar de meeste huizen zijn van ná de Tweede Wereldoorlog. Op een paar middeleeuwse huizen en het stratenpatroon na. Wat is er gebeurd?

De binnenstad van Nijmegen, vooral de Bovenstad, werd aan het eind van de oorlog zwaar getroffen door bombardementen, door incidentele granaten

en door gevechten rond de Waalbrug (zie de oorlogsschade op de bovenste plattegrond). Het verval van de Benedenstad heeft daar dus niets mee te maken. Dat verval vond namelijk al plaats voor het uitbreken van de oorlog en ging daarna gewoon door.

Alvorens het een volksbuurt werd lag de levendige en bedrijvige Benedenstad in de late Middeleeuwen overigens nog binnen vestingmuren. De ligging aan de rivier en het pontje naar de overzijde van de Waal zorgden voor veel handelsactiviteiten en markten. Je kon er haast alle lagen van de bevolking vinden: welgestelden en neringdoenden woonden aan de bredere straten en arbeiders, dagloners en minder bedeelden in de “gasjes” (Nijmeegse term voor steegjes) er tussenin.

Wanneer werd de Benedenstad een volksbuurt?

Omdat Nijmegen een vestingstad was, mocht het lange tijd niet uitbreiden. Hierdoor raakte de stad binnen de muren en wallen overvol. Ook liep Nijmegen de eerste industrialisatie vanaf 1850 grotendeels mis. Er was domweg nauwelijks plaats voor fabrieken binnen de vesting.

In die tijd woonden ongeveer 20.000 mensen in Nijmegen. De stad raakte voller en voller. Met name in de Benedenstad, het laagstgelegen deel van de stad, waar veel mensen in te kleine huizen bij elkaar woonden. Omdat hier geen riolering was, waren de hygiënische omstandigheden miserabel. Armoede en vervuiling kwamen er bijeen.

Na het aannemen van de vestingwet in 1874, brak men de vestingwallen af. Nijmegen kon eindelijk uitbreiden en deed dat na een tijdje dan ook.

1888 Uitleg van de stad (RAN)

Wie het kon betalen trok naar buiten, naar de singels en naar de ruimere buitenwijken. Daardoor verpauperde de Benedenstad nog verder. Alleen in de winkelstraten en de route naar het pontveer konden de neringdoenden met hun cafés, logementen en hotels een goede boterham verdienen.

In de rest van Benedenstad werd de armoede steeds zichtbaarder. Huiseigenaren verhuurden er per kamer – vaak aan één gezin. Een paar duizend mensen woonden dicht op elkaar, zonder dat de eigenaren iets aan onderhoud deden. De wijk groeide zodoende uit tot volksbuurt waar ook de saamhorigheid groeide: “Ze deelden alles. Ze deelden hun armoede.”

Veel mannen werkten als ‘kaaisjouwer’ in de haven: ze losten de schepen en droegen de tot 50 kilo zware last op hun nek naar de bovenstad. Als eerbetoon aan deze haast vergeten beroepsgroep staat er sinds 2020 een beeld van de Kaaisjouwer aan de Waalkade.

Kaaisjouwiers en kleinzonen bij het beeld De Kaaisjouwer (Gerard Verschooten en wijkblad Mariken 2023)

Terwijl veel vrouwen uit de Benedenstad in de 19^e eeuw dienden bij de gegoede burgers in de wijk en Bovenstad, vonden vrouwen uit latere generaties steeds meer emplooi in de horeca, prostitutie en met onderbetaald werk. Deze economische achterstelling ging gepaard met hulpverlening door kerk en kloosters. Dit ging door tot na de Tweede Wereldoorlog toen de overheid met zijn sociale voorzieningen het stokje overnam.

Na opening van de Waalbrug in 1936 ging het nog sneller met de verkrotting. Voor Nijmegen was deze brug een zegen, voor de Benedenstad bepaald niet. De veerpont die Nijmegen met het noorden verbond en aanlegde aan de Waalkade werd uit de vaart genomen. Met de handel verdween ook “het hert uut de onderstad”. Velen probeerden er nog het beste van te maken.

Zoals pater Jan Rubbens, die niet alleen pastoor, maar ook vakbondsadviseur, geestelijke leider en

helper in nood was. Met name in die laatste hoedanigheid legde hij een originaliteit en voortvarendheid aan de dag die hem buitengewoon populair maakte bij de mensen op de laagste sporten van de maatschappelijke ladder. Hij ging bijvoorbeeld regelmatig langs de levensmiddelenwinkel tegenover de kerk om 'seizoen afhankelijk overschotten', zoals chocoladeletters, kerstkoekjes en paaseitjes te krijgen die hij vervolgens aan de minder bedeelden gaf.

1956 Pater Jan Rubbens praat met inwoners van de Benedenstad (Wim K. Steffen)

Plannen verdwijnen in de la

Hoewel rond 1900 de woonkwaliteit in de Benedenstad te wensen overliet, liet het gemeentebestuur het verval gewoon gebeuren. Alle aandacht ging uit naar de Bovenstad en de uitbreidingswijken.

Totdat in 1938 bezorgde burgers aan een particulier bureau opdracht gaven om een plan te maken.

De wijk zou volgens dit "Groene Balkonplan" met een wandelpromenade op een verhoogde keermuur en een open nieuwe woonwijk ingrijpend moeten veranderen. Uiteindelijk zou na de oorlog alleen de keermuur met een weg (het Groene Balkon) gerealiseerd worden.

Groene Balkon in 1959 (Peter Leeuwen)

Omdat na de oorlog de prioriteit van het gemeentebestuur bij de wederopbouw van de Bovenstad lag, zette het verval van de Benedenstad verder door.

Dat resulteerde in een afname van de Benedenstadse bevolking van 10.000 aan het begin van de 20^e eeuw tot circa 1.000 na de oorlog.

Halverwege de jaren vijftig keurde Bouw- en Woningtoezicht bovendien de helft van de woningen af. Het verval leidde tot verdere sloop. Het gemeentebestuur zat met deze uitgedunde volksbuurt duidelijk in zijn maag. Ze bestempelde de bewoners zelfs als “onmaatschappelijken” die verplaatst moesten worden.

In de Benedenstad zouden volgens de gemeente overheids- en universiteitsgebouwen met brede toevoerwegen en parkeerplaatsen moeten komen (Vijf Heuvelenplan uit 1956). Zelfs een aantal rijksmonumenten zou moeten sneuvelen.

Hoewel de gemeenteraad hiermee instemde, is het er door geldgebrek nooit van gekomen.

Spelen tussen de slooppanden in 1969 (Jan van Teeffelen)

Stadsvernieuwing

In de jaren 1970 stond er in het centrale en oostelijk deel van de Benedenstad haast geen huis meer overeind. Wel handig: er kwam voldoende ruimte vrij om de auto te parkeren.

Grotestraat e.o. in 1975: veranderd in één lange parkeerplaats (Ger Luijten, collectie RAN)

In 1970 presenteerde de gemeente een nóg rigouzeuzer plan voor het totale centrum (“Hoofdlijnen van beleid”) dan het Vijf Heuvelenplan. Ze stelde voor om de hele Benedenstad af te breken om plaats te maken voor cityvorming en een vierbaans ringweg met veel, heel veel parkeerruimte.

De bewoners accepteerden echter niet langer meer dat er over hun lot besloten werd. Het Buurtkomitee Benedenstad liet van zich horen.

Hierop stelde de gemeente haar beleid in 1972 volledig bij. Dat resulteerde in een nieuwbouwplan 1978-1985 met veel traditionele woningwetwoningen (baksteen met dakpannen) die zich voegden in het middeleeuwse stratenpatroon. En hoewel een deel van de oorspronkelijke bebouwing alsnog werd gesloopt, kreeg men het voor elkaar om een middeleeuws sfeertje te creëren. De oorspronkelijke bewoners (voor zover nog aanwezig) mochten met voorrang terugkeren.

1977 Tijdelijke woningen voor de bewoners aan de Veemarkt (Frans Kup)

Het bleek een welhaast onmogelijke opgave om een hoog percentage sociale woningen te realiseren op een terrein met grote hoogteverschillen en met handhaving van het smalle stratenpatroon. Een forse subsidie van het Rijk hielp uiteindelijk. Het Rijk stelde wel twee essentiële voorwaarden.

Ten eerste: het behoud van het oude stratenpatroon om in aanmerking te komen voor een bijdrage als beschermd stadsgezicht. En ten tweede: de eis dat het plan in vijf jaar moest worden uitgevoerd!

Met deze krappe planning en met betrokkenheid van de bewoners is het uiteindelijk toch gelukt om de Benedenstad om te toveren tot een woonwijk met betaalbare huren.

Parkeren, groen en spelen op het Johannieterhof

Helaas boden de smalle straatjes bij nader inzien onvoldoende ruimte voor parkeerplaatsen en speelplekken. Dat noopte tot creatieve oplossingen. Behalve twee parkeergarages kwamen er zodoende voorzieningen voor spelen en parkeren op de binnenhoven aan de achterzijde van de woningen. De meeste van deze hoven zijn nog steeds openbaar toegankelijk. Op deze rustige plekken kun je je haast niet voorstellen in het stadshart van Nijmegen

te zijn. Met name in het oostelijk deel van de wijk zorgen de hoogteverschillen bovendien voor verrassende doorkijkjes.

Is het nog een volksbuurt?

Maar is de wijk nog een volksbuurt? De meningen hierover lopen uiteen.

Als je door de wijk loopt, proef je vooral in het westen nog wel wat van een volksbuurtsfeer, maar op andere plekken (zoals op de Waalkade en in het Valkhof) loop je gewoon tussen toeristen.

Er wonen nu ruim 2600 inwoners, veel minder dan de 10.000 uit de volksbuurttijd. En er zijn naar verhouding extreem veel 20- tot 30-jarigen, doorgaans starters op de woningmarkt. Ook wonen er relatief veel ouderen. Nog slechts een klein deel van de huidige bewoners zijn oorspronkelijke Benedestadters. De meeste inwoners zijn “import” van buiten de wijk.

Vooral jeugd en 30-50-jarigen blijken ondervertegenwoordigd in de Benedenstad. Nu de nieuwbouw alweer enkele decennia oud is, treedt er bovendien vergrijzing op. Er wonen ook veel eenoudergezinnen en eenpersoonshuishoudens.

Het inkomen van de bewoners wijkt overigens niet veel af van de rest van de stad. Dat was vroeger wel anders. In demografisch en economisch opzicht is de Benedenstad tegenwoordig dus geenszins een klassieke volksbuurt. Maar hoe zit het met de ruimtelijke en culturele aspecten van de volksbuurt? Het “klassieke straatleven” is grotendeels verdwenen. Dat heeft zich deels verplaatst naar de binnenterreinen aan de achterkant. Ook het ouderwetse bureaucontact veranderde door maatschappelijke ontwikkelingen.

1938 Spelen in de Vleeshouwerstraat (RAN)

2023 Speelvoorziening in Kartuizerhof

Op deze binnenterreinen kunnen de bewoners van hun saamhorigheid genieten, al wordt dat soms op de proef gesteld. Zo is de situatie overdag in het Kartuizerhof (zie foto hierboven) vredig en haast

dorpsachtig, maar tegen de avond komt er wel eens drugs- en prostitutieoverlast voor.

Op initiatief van de bewoners is op een andere plek (Korenmarkt) het parkeren vervangen door openbaar groen. Deze plek is nu zo populair dat de bewoners er meer hinder dan plezier van lijken te hebben. Dat ondergraaft dan weer de onderlinge saamhorigheid.

Inmiddels speelt de gemeente met plannen om het parkeren op binnenterreinen te minimaliseren.

2019 Chillen op de Korenmarkt (Paul Rap)

De meeste bewoners hebben het tegenwoordig niet meer over een volksbuurt als ze het over de Benedenstad hebben. Dat staat saamhorigheid echter niet in de weg. Zo zijn er velen actief om de leefbaarheid van de wijk op peil te houden.

Uit gemeentelijk onderzoek blijkt dat van de volwassen wijkbewoners 76% gehecht is aan de buurt. Ook voelen de bewoners zich in hoge mate verantwoordelijk voor de leefbaarheid.

Bewoners in het wijkcentrum Het Oude Weeshuis tijdens het “soepje”

Met name onder de ouderen en de “oorspronkelijke” bewoners is er een behoorlijke binding met het wel en wee in de buurt. Zij bezoeken ook regelmatig het wijkcentrum en velen zeggen dat ze de wijk alleen tussen zes planken willen verlaten. Wel vinden zij dat de woonlasten de laatste jaren enorm zijn gestegen; huren van € 1000 zijn geen uitzondering meer. Zonder huursubsidie is dat voor de oorspronkelijke doelgroep vaak onbetaalbaar. Waar vroeger werd neergekeken op de Benedenstad, is dat nu zeker niet meer het geval. Het is een populaire woonwijk geworden waar veel bewoners trots op zijn. De onderstad is eigenlijk een beetje bovenstad geworden!

Bronnen:

Ruud Abma: Nijmegen historische grond (2021)
Regionaal Archief Nijmegen, expositie oktober 2022
'De sanering van de Benedenstad. Een Ongekend Nijmeegs verhaal'
Kees Moerbeek: 'Nijmegen Zo mooi als het was' (diverse delen 2021 -2023).
Site Noviomagus
Dolly Verhoeven: Het Nijmegengevoel (2020)
Wilfried Uitterhoeve e.a.: Nieuwe historische atlas van Nijmegen (2018)
Herman de Liagre Böhl: Steden in de steigers stadsvernieuwing in Nederland 1970-1990 (1999)